

UOT: 801.7

Gülçin Babayeva *

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI TƏZKİRƏLƏRDƏ

Xülasə

Məhəmməd Füzulinin həyatı və zəngin ədəbi irsi haqqında ilkin məlumatlar Şərqi etibarlı məxəzləri hesab olunan təzkiyələrdə yer alır. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkiyələr müntəzəm şəkildə tədqiq obyektinə olmuş, şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair araşdırmalarda bu məxəzlər əsas götürülmüşdür. Bütün dünya şərqşünaslığında, eləcə də Azərbaycanda daima bu mənbələr öyrənilib. Bu məqalədə Füzulinin həyat və yaradıcılığı Lətifi, Əhdi Bağdadi, Şam Mirzə, Həsən Çələbi, Bəyani kimi müəlliflərin əsərlərindən istifadə olunub.

Açar sözlər: Füzuli, təzkiyə, Lətifi, Əhdi Bağdadi, Həsən Çələbi

THE LIFE AND CREATIVITY OF MAHAMMED FUZULI IN THE TEZKIRES

Summary

Mahammad Fuzuli invested an immense work for the elevation of level of literary development of XVI century. Initial information about Mahammed Fuzuli's life and rich literary heritage are found in the supposedly credible sources of the East. It is known that the authors of the medieval writings were amazed at the magnificence and majesty of Fuzuli's art, emphasizing its uniqueness and meaning in its essence. In the world and Azerbaijan literary criticisms were regularly studied, these facts are based on the poet's personality and creativity. The article presents the information contained Fuzuli's life and creativity in the works of the authors, such as Latifi, Ahdi Bagdadi, Sam Mirza, Hasan Chalabi, Beyani, Sadiq bey Afshar and researches their tezkires.

Key words: Fuzuli, tezkire, Latifi, Ahdi Bagdadi, Hasan Chalabi

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО МУХАММЕДА ФИЗУЛИ В ТЕЗКИРАХ

Резюме

Мухаммед Физули проделал огромную работу, подняв уровень литературного развития XVI века. Первоначальные сведения о жизни Мухаммеда Физули и его богатом литературном наследии находятся в предположительно достоверных источниках Востока. Известно, что авторы средневековых писаний были поражены великолепием и величием искусства Физули, подчеркивая его уникальность и смысл по своей сути. В мировом востоковедении и также в Азербайджане регулярно изучались данные источники, которые содержат ценные материалы о личности и творчестве поэта. В статье представлена информация о жизни и творчестве Физули в произведениях таких авторов, как Лятифи, Ахди Багдади, Сам Мирза, Хасан Челеби, Бейани, Садик бек Афшар, и исследовании их тезкиров.

Ключевые слова: Физули, тезкире, Лятифи, Ахди Багдади, Хасан Челеби

Giriş. Məhəmməd Füzulinin həyatı və zəngin ədəbi irsi haqqında ilkin məlumatlar Şərqi etibarlı məxəzləri hesab olunan təzkiyələrdə yer alır. Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkiyələr müntəzəm şəkildə tədqiq obyektinə olmuş, şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına dair araşdırmalar

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: gulchin.babayeva@mail.ru

da bu məxəzlər əsas götürülmüşdür. B.Çobanzadə, S.Mümtaz, A.Sur, H.Araslı, F.Köprülü, H.Mazıoğlu, A.Qaraxan, Mir Cəlal, M.Quluzadə, R.Azadə, Ə.Səfərli, Ç.Sadıqoğlu, V.Feyzullayeva, T.Kərimli, A.Mirzəyev və başqaları Füzulinin həyat və yaradıcılığından bəhs edərək, orta əsr təzkiyələri haqqında zəngin məlumatlar vermiş, orada mövcud olan qiymətli materiallara istinad etmişlər. Bu gün də Füzuli ədəbi irsinin tədqiq problemləri genişləndikcə, bu ilkin məxəzlər öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Məlumdur ki, orta əsrlərin təzkiyə müəllifləri Füzuli sənətinin əzəmət və ecazkarlığı qarşısında heyrətdə qalmış, onun mənə və bəlağətdə bənzərsizliyini xüsusi qeyd etmişlər. Təsadüfi deyildir ki, H.Araslı Füzuli irsinin öyrənilmə tarixinə nəzər salarkən yazırdı: “XVI əsrin ortalarından başlayaraq yazılan təzkiyələrin hamısı Füzuli haqqında məlumat verir, onun şeirlərindən nümunələr göstərir və yaradıcılığını Şərq təzkiyəçilərinə məxsus bir fəhətlə tərifləyirlər” [1, s.311].

Məhəmməd Füzuli haqqında ilk qədim mənbə Qəstəmonlu Lətifinin “Təzkiyətüş-şüəra” təzkiyəsi hesab olunur. 1491-ci ildə Qəstəmonda anadan olan Lətfi Qanuni Sultən Süleymanın adına ithaf etdiyi bu əsəri 1546-cı ildə tamamlamışdır. Lətfi təzkiyəsinin Çorum nüsxəsi haqqında məlumat verən Səlahəddin Küçükün yazdığına görə, “Lətfi təzkiyəsi, Anadoluda Sehi Bəğın təzkiyəsindən sekiz yıl sonra yazılmış olan ikinci və önəmli bir kaynak eserdir. Lətfi (ölm. 1582), bu eserini hazırlarkən Ali Şir Nevayinin “Mecalisü'n-Nefais”ini, Molla Caminin “Baharistan”ını və Sehi Bəğın “Heşt Behişt”ini nüsxə almışdır; ancaq, təzkiyəçimizin, tertip bakımından bu esərə uyğunlaşdırılmış, şairləri alfəbe sırasıyla verdiği görülməkdədir. Lətfinin “Təzkiyətüş-Şu'ara”sı, şairləri alfəbe sırasıyla verən ilk təzkiyəmizdir” [2, s.279].

Məlumdur ki, hələ Füzulinin sağlığında qələmə alınmış bu təzkiyə –müqəddimə, 3 fəsil və kitabın xətmə hissəsindən ibarətdir. 1-ci fəsildə- Şair-şeyxlər; 2-ci fəsildə-Şair padşahlar; 3-cü fəsildə – Sultan II Murad dövründə yetişən 300-dən yuxarı şair, o cümlədən Məhəmməd Füzulinin həyatı və sənəti haqqında məlumat verir. Buna baxmayaraq, Füzulinin doğum tarixi haqqında nə Lətfi təzkiyəsi, nə də başqa mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur. Təzkiyələrdə ən çox şairlərin ölüm tarixinin qeydə alındığını nəzərə almaqla, Füzulinin həyatı, şəxsiyyəti və mühitinə dair tədqiqat aparmış Türkiyə tədqiqatçısı Abdulqadir Qaraxan 1949-cu ildə yazdığı “Füzulinin həyatı, şəxsiyyəti və mühiti” əsərində təzkiyələrə əsasən Füzulinin ölüm tarixinin təxminən 1495-ci ilə aid olduğunu qeyd etmişdir [1, s.72]. Bundan əlavə, başqa bir görkəmli türk alimi Hasibə Mazıoğlu Füzulinin doğum tarixinə həsr etdiyi “Füzulinin doğum tarixi məsələsi” adlı məqalədə şairin Əlvənd bəyə yazdığı qəsidəsinə əsasən, şairin bu qəsidəni qələmə alarkən, 25 yaşının tamam olduğunu yazır və bu hesablamaya əsasən, şairin 1480-ci ildə doğulduğunu təxmin edir [3, s.13].

Lətfi öz təzkiyəsində Füzulinin “Bağdadlı Füzuli” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığını, dövrünün şairlərinin fəzilətlilərindən olduğunu göstərərək yazır: “Bu dövr şüərasındandır. Nəvai tərzinə qərib bir tərzdə və üslubi-əcəbi vardır” [4, s.133]. Lətfi öz təzkiyəsində Füzulinin:

*Hansı gülşən gülbüni sərvə-xuramanınca var?
Hansı gülbün üzrə qönçə, ləli-xəndanınca var?, –*

mətləli qəzəlini tam şəkildə vermişdir. Eləcə də:

*Müqəvvəs qaşların kim, vəsmə birlə rəng tutmuşlar,
Qılıclardır ki, qanlar tökmək ilə jəng tutmuşlar [4, s.134], –*

mətləsini, həmçinin “Leyli və Məcnun” əsərindən bir parçanı təzkiyəyə daxil etmişdir.

Bundan əlavə, Lətfi Füzulinin Nizami “Xəmsə”sinə cavab yazdığını və məqbul beş ədəd əsəri olduğunu da qeyd edir.

Füzuli haqqında məlumat verən ikinci mənbə Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami” təzkiyəsidir. Sam Mirzə öz təzkiyəsini 1550-ci ildə fars dilində qələmə almışdır. Bu o deməkdir ki, bu təzkiyə də şairin

sağlığında yazılmışdır. O, Füzulini “Mövlana Füzuli” deyər adlandırmış, şairin Darüssəlam Bağdadından olduğunu qeyd edərək yazır: “Orada Mövlana Füzulidən yaxşı şair peyda olmayıb, hər iki dildə türk və ərəb dilində şeir söyləyir və onun əksər şeiri dini mənqəbələrdən ibarətdir” [5, s.136].

Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən ən mükəmməl təzkirə Əhdi Bağdadının “Gülşəni-şüəra” təzkirəsidir. Füzulinin müasiri olan Əhdi Bağdadi Azərbaycan türkcəsində yazdığı bu təzkirədə XVI əsr Bağdad mühitində yetişən azərbaycanlı şair və alimlər, o cümlədən Nişani, Baqi, Nihani, Tərzi, Füzuli, Hüsni, Rindi, Zöhdi, Muradi, Hüzni, Fəzli, Elmi, Kəlayi, Gərmi bəy, Fikri bəy və başqalarının həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək bir çox dünya tədqiqatçılarının araşdırmalarında əsas mənbə rolunu oynamış bu təzkirənin Sankt-Peterburq Şərqişünaslıq İnstitutunda saxlanılan əlyazma nüsxəsi Azərbaycan alimi Vəcihə Feyzullayeva tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. Türkiyədə Solmaz Süleyman tərəfindən bu təzkirənin elmi-tənqidi mətni hazırlanaraq, 2005-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur.

Əhdi Bağdadi öz təzkirəsinin “Mövlana Füzuli (aleyhir rahmə)-i Bağdadi” adlandırdığı hissədə şair haqqında yazmışdır: “Kəmal-i mə’rifətlə kamil və fünün-i fəzayil ilə fazil şux-təb’ü şirin-söhbət və elm-i həndəsə vü hey’ət ilə əbdan-dan əhl-i hikmət və əhadis ü təfəsis ilə peyrəv-i şəri’at hadd-i zatında bəndə-i əhl-i tarikatdır. Ol pir-i niku-hisal məzmun-i bələğət-nümun bulmaqla bi-misal idi” [6, s.241].

Bundan başqa Əhdi Bağdadi məsnəvi növündə “Leyli və Məcnun” kimi dürri - gövhər yaran Füzulinin neçə-neçə türkcə və farsca risalələr yazdığını, Mövlana Hüseyn Vaizinin təriqilə “Rövzətüş-şühəda”-nı “Hədiqətüs-süəda” kimi tərcümə etdiyini qeyd edir [6, s.241]. Təzkirə müəllifi Füzulinin Nəvayi üslubunda türklər arasında şöhrətləndiyini, onun türk Divanının “Rum zərifləri” yanında məqbul sayıldığını da nəzərdən qaçırmır. O, Füzulinin:

*Buraxdı xakə hüsnün aftar-ı ‘aləm-arayı
Götürdi yer yüzindən mu ‘ciz-i lə ‘lün Məsiha ‘yı, –*

mətləli qəzəlini bütöv şəkildə [6, s.243], eləcə də bir çox şeirlərindən beytləri nümunə olaraq öz təzkirəsinə daxil etmişdir.

Əhdi Bağdadının “Gülşəni-şüəra” təzkirəsi bu gün belə füzulışünaslıqda mötəbər mənbə olaraq əhəmiyyətlidir.

Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən başqa bir mənbə Aşiq Çələbinin “Məşairüş-şüəra” təzkirəsidir. Onun məlumatına görə, Bağdad və Diyarbəkər müğənniləri Füzulinin yaratdığı şeirləri ifa edirlər. Onların rəvayət etdikləri hekayələr Mövlana Füzulidəndir. Aşiq Çələbinin yazdığına görə, Sultan Süleyman Bağdada təşrif buyuranda, Füzuli padşahın dərğahına gəlmiş, padşaha və İbrahim Paşaya qəsidələr həsr etmiş, onlara məsləhətlər vermişdir. Sultan Süleyman Bağdad vilayətinin mənafeyi və şairin maddi vəziyyəti üçün ona təqaüd ayırmışdır.

Aşiq Çələbi həmçinin Füzulinin əsrlərinin bələğətdə davamlı olmasını, qəzəllərinin eşq həyəcanı ilə dolu olduğunu, qəsidələrində isə romantik və bədii olmasını göstərir, onun Peyğəmbərə həsr olunmuş nətinin yüksək sənətkarlıq nümunəsi olduğunu xüsusi vurğulayır.

Aşiq Çələbi öz təzkirəsini 1568-ci ildə tamamlasa da, həmin dövrdə artıq Füzulinin vəfat etdiyindən xəbər tutmadığı bəlli olur.

Orta əsrlərin Füzuli haqqında məlumat verən qədim məxəzlərdən biri də Həsən Çələbinin (Xınalızadə) 1586-cı ildə yazdığı “Təzkirətüş-şüəra”-sıdır. O, Füzuliyə həsr etdiyi bölmədə şairin “Fəza-yi lətafət-iktizası deli – kəriman ü mən’iman gibi pəhna vü vəsi’ və sahayı – lətafət-məsahası ... irfan-ı feyz-i muzahir gibi” bir guşədə, “şəhri-İrəm-ara və firdövs-təzyin olmaqla, bağı-dad olan” Darüs-səlam Bağdadda anadan olduğunu göstərir və Füzulinin həyatından vəfatına qədər şeir və yaradıcılığa səy etdiyini, “dilguşa nəzm ilə ali-məniş bir şair” olduğunu qeyd etməklə, “Neva’i tarzına karib bir üslub-ı bedi’ vü semt-i garibi vardır”, – söyləyir [7, s.170].

Həsən Çələbi həmçinin Füzulinin türk dilində “Xəmsə”si olduğunu, lakin “Leyli və Məcnun”un daha çox şöhrət tapdığını qeyd edir [7, s.170].

Həsən Çələbinin Füzulinin həyatı haqqında verdiyi məlumatlar əvvəlki təzkirələrdən az fərqlənsə də, həyatına və əsərlərinin təhlilinə dair zəngin məlumat verir. O, iki İraqı fəth etmək üçün Darüs-səlam (Bağdad) diyarında çadırını bəzəyən Sultan Süleymanın cəlalına Füzulinin qoşduğu bir neçə misranı, həmçinin Xaqana həsr etdiyi “Gül” rədifli qəsidəsindən parçanı təzkirəyə daxil edir [7, s.171]. Bundan əlavə, vəzir İbrahim Paşaya, Mövlana adlandırdığı Qazi Qadir Əfəndi Çələbiyə ithaf etdiyi şeirlərdən bəhs edir və Füzulinin Xaqandan mükafata və hədiyyələrə layiq olduğunu xüsusi qeyd edir.

Həsən Çələbinin Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərinin bəlağət və fəsahtə orijinallıqları haqqında obrazlı şəkildə söylədikləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir: “Fi'l-hakika ol hadika-i enika-i reşikaya şol denlü nihali belagət dikmişdür ki, Hüseyin Va'izün Bərg ü Barın görmemişdür ve ol kadar reyahin-i fəsaht ekmişdür ki buy-ı dil-cuyı meşamm-ı münşiyani cihana irmemişdür” [7, s.171].

Bundan əlavə, Füzulinin mükəmməl bir Divanı olduğunu qeyd edən Həsən Çələbi öz təzkirəsinə şairin lirikasından çoxsaylı beytlər daxil etmişdir.

XVI əsrin əhəmiyyətli təzkirələrindən biri də Bəyani təzkirəsidir. Bəyani də Füzulinin “Darüs-səlam Bağdaddan” olduğunu söyləmiş və yaradıcılığı haqqında bunları yazmışdır: “Nevayi ile Türki ma-beyninde bir üslub-i bedi ihtiyar etmişdür. Tarzında fərid, səmtində vahid bir şa'iri bəlağət-şi'ar ve nazım-i fəsaht-disardur. Şe'ri rasi və nazmi rəngində. Zəban-i Türkidə Həmsəsi vardır. Cümlədən “Leyla vü Məcnun”ı ziyadə iştihar bulmuşdur. Hüseyin Va'izün “Ravzatü'ş-şühəda”sı tarzında “Hadikatü's-süəda”sı vardır. Hayli nəfis kitəb olmuşdur. Sefer-i İrakeynde Sultan Süleyman Hana “Gül” rədif bir latif kasidə vermişdür” [8, s.148-149].

Bəyani öz təzkirəsinə “Gül” qəsidəsindən mətə və Füzulinin “Müretteb ü mükəmmel divanı vardır”, – söyləyərək, Türk “Divan”ından:

*Ah eyledüğüm serv-i hıramanun içündür
Kan agladugum gonce-i handanun içündür, –*

qəzəlini və başqa qəzəllərindən beytlər daxil etmişdir.

XVI əsrdə Füzulinin həyatı, dövrü və yaradıcılığı haqqında məlumat verən qiymətli mənbələrdən biri də Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirəsidir. Füzulışünaslıqda çox qiymətli olan bir faktı Sadiq öz təzkirəsində vermiş və bununla da Füzulinin həyatına dair mübahisəli məsələlərə son qoymuşdur. Onun yazdığına əsasən, Füzuli “Bayat elindəndir. İbrahim xanın xidmətinə Bağdada gedib, Xan mərhum Sultan Süleyman Xondgarın yanından köçüb İraqa gəldiyində, Mövlana Füzuli Hillədə sakin olur” [9, s.131]. Sadiq bəy Füzulinin “Şahü-gəda” əsərinin də olduğunu söyləyir.

Sadiq bəyin “Məcməül-xəvas”ından sonra XVII əsrdə Riyazinin “Təzkirətüş-şüəra”sı (1607-1609), Faizinin “Zübdətül-əşar” (1621), XVIII əsrdə Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirələri Füzuli haqqında qiymətli məlumatlar verən məxəzlərdir.

Nəticə. Araşdırmalara əsasən, belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, orta əsrlər dövrünə aid təzkirələr Məhəmməd Füzulinin həyatı və ədəbi irsinin öyrənilməsində ilkin və mühüm mənbə olaraq günümüzə qədər öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu mənbələr şairin dövrü, həyatı, müasirləri haqqında geniş məlumatlarla zəngin olmaqla yanaşı, bənzərsiz söz ustası Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, dünyagörüşü və bədii sənətkarlığı haqqında qiymətli məxəzlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixi, “Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri”, (Seçilmiş əsərləri), bir cildə. Bakı, “Gənclik”, 1998.
2. Sabahattin Küçük. Latifi tezkiresinin Çorum nüshası, 279) <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/188140>
3. Mazioğlu Hasibe, “Ahdi Bağdadi ve Şiirleri” Türk dili araştırmaları Yıllığı Belleten, 1978-1979.
4. Latifi. Tezkiretü’ş-şuara, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.
5. تحفه سامی، تالیف سام میرزا صفوی، با تصحیح و مقابله وحید دستگردی، طهران- مطبه – ارمغان، 1314
6. Ahdi ve Gülşen-i şuarası (İnceleme-metin), (Hazırlayan: Süleyman Solmaz), Denizli, 2009.
7. Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiret’üş-şu’ara, tenkitli metin (Hazırlayan: Aysun Sungurhan Eyduran, Ankara, 2009.
8. Beyani, Tezkiret’üş-şu’ara, (Hazırlayan: Aysun Sungurhan Eyduran), Ankara, 2008.
9. Sadiq bəy Əfşar. Məcmül-Xəvas (tərcümə, müqayisəli mətn, ön soz: Ə.Bağirov). Bakı, “Elm”, 2008.